

Lezing tgv 50 jaar Natuur en Milieu Noord-Holland, 18 dec. 2019

Dames en Heren,

Er mogen dan nog altijd 'klimaatontkenners' rondlopen, maar 'milieuontkenners' kennen we niet – zelfs het begrip is non-existent. Dat we deel uitmaken en afhankelijk zijn van natuur en milieu is common sense. Dat de leefomgeving bescherming en verbetering behoeft vormt sinds 1983 zelfs grondwettelijk een taak van de Nederlandse overheid.

Ik wil de feestvreugde niet verstoren door hier de klimaatontkenners ter sprake te brengen. Weest u gerust: ik zal het niet over Trump hebben, noch over Baudet. Ik ga er van uit dat we hier samen zijn met verstandige mensen – mensen die de milieubeweging ondersteunen en die op een partij stemmen die – als ze in de regering komt – de nodige klimaatmaatregelen in het vooruitzicht stelt. Nou ja, misschien niet meteen, maar dan toch tenminste voor 2030, of 2050.

De vraag is of zulke mensen, waar ik ook mijzelf toe reken, daarmee de klimaatproblematiek niet onderschatten. Ik doel dan niet op de economische problemen die wachten, noch over de technische uitdagingen. Maar op de vraag of ons politieke bestel er voldoende voor is toegerust.

David Runciman, een Engelse politiek-theoreticus, maakt in een boek over de toekomst van de democratie een onderscheid tussen schandalen en crises. Beide gaan gepaard met controverses, met politieke strijd, met 'gedoe'. Maar er is een verschil, schrijft hij. Een schandaal komt op en verdwijnt – wie of wat het schandaal veroorzaakt ruimt uiteindelijk het veld. In de omgang met schandalen toont een democratie haar *veerkracht*. Een crisis oplossen, daarentegen, vereist een *transformatie* van de politiek, een nieuwe oriëntatie, een herordening van basiselementen, nieuwe instituties.

De stelling die ik u wil voorleggen is dat – in deze termen geformuleerd – klimaatverandering ons niet met een *schandaal* confronteert, maar dat we van een *crisis* moeten spreken en dat dus een politieke transformatie nodig is.

In de afgelopen 50 jaar zijn er meer milieuschandalen geweest dan ons lief is. In de omgang ermee toonde de democratie haar veerkracht. De politieke discussie richtte zich op de vraag welke instrumenten moesten worden ingezet om die schandalen weg te werken.

De standpunten zijn bekend. Waar de een inzet op meer staat, heeft de ander hoge verwachtingen van het zelfreinigend vermogen van de markt, terwijl een derde zijn kaarten op meer bewustwording en burgerparticipatie zet. De uitkomst: een mix van deze instrumenten.

Dat patroon treffen we aan in de discussie over klimaatverandering.

Zo kwamen in de NRC van enkele weken geleden twee Amerikaanse hoogleraren aan het woord. De een, McAfee, een MIT-hoogleraar, stelde dat we simpelweg te maken hebben met een wereldwijde te hoge uitstoot van CO₂; een kwestie van luchtverontreiniging dus. We weten heel goed wat ons te doen staat, betoogde hij. Dit probleem kan getackeld worden met de instrumenten van een responsieve overheid die in de afgelopen decennia effectief bleken, bijvoorbeeld toen het ging om zure regen en smog. We moeten innovatie stimuleren en het publiek bewustzijn en externe effecten beprijken. De markt zal het werk dan verder doen.

De ander, Nobelprijswinnaar Stiglitz, bepleitte juist een actieve overheid, één die investeert in de omslag naar duurzame energie. Zijn antwoord is een ambitieus economisch programma gestuurd door overheden, een Green New Deal.

Klimaatverandering wordt zo behandeld als een milieuschandaal. We maken ons er zorgen over vanwege de voorzienbare gevolgen, voor de economie; voor ons welzijn en dat van mensen in andere landen; en wellicht ook vanwege de migratiestromen die als gevolg van klimaatverandering te verwachten zijn. Daarom moet de uitstoot van CO2 worden beperkt.

De discussie gaat vervolgens over de instrumenten die daarvoor kunnen en moeten worden ingezet. De politiek staat voor een grote opgave, maar het politieke systeem, de democratie, staat niet ter discussie. Meer of minder overheid, daar komt het kort gezegd op neer.

Bruno Latour, een ook in dit land wel bekende Franse filosoof en antropoloog, laat een ander geluid horen. Hij memoreert dat voorafgaand aan de Parijse klimaatconferentie, de organisatoren alle deelnemende landen hadden gevraagd om een opgave van hun plannen.

Hoe dachten ze in de komende decennia hun economieën te moderniseren?

Toen al hun plannen werden opgeteld bleek dat om ze allemaal te realiseren niet één, maar ettelijke planeten nodig zouden zijn. De vooruitgang die al die landen tezamen in het vooruitzicht stelden is simpelweg onmogelijk.

Latour vat de situatie samen in een krachtig beeld: het is alsof we met zijn allen onderweg zijn in een vliegtuig en dat plotseling de stem van de gezagvoerder klinkt: “Dames en heren, een mededeling vanuit de cockpit. Het spijt mij, maar ik heb zojuist vernomen dat onze bestemming niet meer bestaat.”

Moeten we dus niet vooruit, maar terugkeren naar de plek van waar we vertrokken zijn? Dat, immers, lijkt politiek het alternatief: wie niet vooruit wil, is behoudend. Want, zoals de antirevolutionaire staatsman Groen van Prinsteren ooit zei, “wat is heeft zijn waarde bewezen.”

Helaas. Even later meldt de gezagvoerder dat we ook niet meer terug kunnen. Want waar zouden we moeten landen? Iedereen terug naar zijn eigen land om daar te zorgen voor zijn eigen hachje? Waar is dat land?

Om de Nederlandse bevolking alleen al te voeden en van papier en hout te voorzien is een grondgebied nodig driemaal groter dan ons land en 85% van dat gebied ligt buiten onze grenzen, zo heeft het Planbureau voor de Leefomgeving berekend. Het idee dat we de problemen kunnen oplossen door de grenzen te sluiten en ons soeverein op ons eigen erf terug te trekken is een illusie. Ook die bestemming bestaat niet meer.

Waar kunnen we nog landen, zo vraagt Latour daarom. Waar moet ons politieke streven op worden gericht? De klimaatverandering dwingt ons om na te denken over politieke kernbegrippen als ‘vooruitgang’, ‘economische groei’ en ‘sovereiniteit’. Waar vinden we de noties die een nieuwe oriëntatie kunnen bieden?

Laten we om te beginnen vaststellen dat het nodig is dat de CO2 uitstoot drastisch wordt verminderd. Alles wat daaraan bijdraagt – regulering, bewustwording, innovatie, het beprijzen van CO2-uitstoot, een klimaatwet, een Green Deal – is welkom. De tijd dringt.

Maar dan? Business as usual? Dan behandelen we klimaatverandering als een milieuschandaal dat even moest worden weggewerkt – om vervolgens weer in het vliegtuig te stappen in de hoop dat de gezagvoerder niet opnieuw moet melden dat onze bestemming niet meer bestaat en dat ook terugkeren naar de plaats van vertrek niet mogelijk is.

We zullen niet alleen nu maar ook in de toekomst systematisch rekening houden met de leefomgeving, de natuur. Maar hoe doe je dat, politiek? Wel, dat hebben we in de afgelopen 50 jaar uitgevonden, zegt u wellicht.

We weten heel goed hoe we in de politiek met het belang – of de belangen – van de natuur rekening moeten houden. Die belangen worden publiek gemaakt door natuurbeschermers, milieuactivisten en wetenschappers. Dat leidt tot bewustwording. Die belangen worden vervolgens onderwerp van politieke, democratische beraadslaging. Dat leidt uiteindelijk tot convenanten en wetgeving, tot innovatie en allerlei andere maatregelen die helpen het milieu te beschermen en te verbeteren.

Dat dit een belangrijk is zal ook Latour niet ontkennen. Maar we moeten erkennen dat op deze manier de natuur behandeld wordt zoals vrouwen voor de tijd van het algemeen kiesrecht. Anderen – mannen in dat geval – werden geacht voor hun belangen op te kunnen komen. Zelf hadden zij geen stemrecht. Dat geldt ook voor de natuur. Zij heeft geen eigen stem; anderen spreken voor haar. En doen dat vaak uit eigenbelang.

Goed, het is ook niet goed voorstelbaar wat ‘een stem geven’ aan de natuur anders zou moeten inhouden.

Er is echter een tweede optie. Namelijk de natuur – of specifieke delen daarvan – erkennen als rechtspersoon. Dan kunnen haar belangen verdedigd en afgewogen worden in de rechtszaal. Zo wordt er gesproken over dierenrechten en is in Toronto, Canada, zelfs Lake Erie, een groot meer, als rechtspersoon erkend en het recht verleend “to exist, to flourish and to naturally evolve.” In andere landen zijn vergelijkbare initiatieven genomen.

Dat niet-mensen als rechtspersoon worden erkend niet ongewoon; zo gaan we ook bijvoorbeeld om met bedrijven: zij hebben geen stemrecht, maar worden wel erkend als rechtspersoon. Een rechtspersoon is echter niet alleen een drager van rechten, maar ook van verplichtingen. Maar wat doen we als een rechten-hebbende rivier buiten zijn oevers treedt en schade berokkend? Straffen? Beboeten? De toegekende rechten weer ontnemen?

In de middeleeuwen zijn processen gevoerd tegen dieren. Er bestaan amusante verslagen van. Bijvoorbeeld van een proces tegen een varkentje dat in een krib was gaan liggen waar een baby in lag; het kind stierf. Het rechterlijk vonnis luidde: dood door ophanging.

Het toekennen van rechten aan de natuur – of specifieke onderdelen daarvan – stuit op hetzelfde bezwaar als hiervoor genoemd. We gedragen ons ten opzichte van de natuur als negentiende-eeuwse mannen tegenover vrouwen, of als koloniale tegenover een gekoloniseerd volk. We zeggen een recht toe te kennen, maar als het op beslissen aankomt houden we de touwtjes stevig in handen. Wie de baas is staat vast.

Dat denken in een hiërarchische verhouding tussen mens en natuur zullen we moeten afleren, zo betoogt Latour. We moeten afscheid nemen van het wereldbeeld dat ons vanaf de 17^e eeuw met de paplepel is ingegeven.

Dat wereldbeeld kent twee gescheiden domeinen kent, te weten de sfeer van het menselijk handelen, kennen en bewustzijn en ten tweede de natuur die klaarligt om door ons bewonderd en onderzocht te worden, en die vervolgens wordt behandeld als een voorraadschuur vol nuttige zaken en als de stortplaats voor wat we niet meer kunnen gebruiken.

Om dit wereldbeeld aan te pakken richtte Latour zich aanvankelijk op de wetenschap. Want in de geschiedenis van het denken ligt daar een belangrijke bron van het moderne wereldbeeld. Om er

achter te komen wat onderzoekers nu eigenlijk doen als ze wetenschap bedrijven, ging hij antropologisch onderzoek doen, niet op een afgelegen Zuidzee-eiland, maar in moderne laboratoria.

Wat doen de mensen die in laboratoria werken? Zij zeggen de natuur te onderzoeken, maar natuur tref je in een lab niet aan. Het lab staat vol instrumenten. Hier worden experimenten opgezet om deeltjes op elkaar te laten botsen; en krijgen bacteriën een milieu aangeboden waarin ze zich sneller kunnen vermenigvuldigen dan ooit tevoren, waardoor ze zichtbaar worden. Niet alleen de onderzoeker, de mens, is echter actief. Onderzoekers moeten altijd maar afwachten wat die deeltjes of bacteriën doen; ook zij zijn actief. Als je het proces van wetenschapsonderzoek wilt beschrijven kom je met het idee van een natuur die klaarligt om onderzocht en ontdekt te worden niet uit, concludeerde Latour.

Als Latour zich later op ecologische vraagstukken stort, heeft hij het begrip 'natuur' in de zin van iets dat buiten ons bestaat, gegeven is, en passief ligt te wachten om ontdekt te worden dus al in de ban gedaan.

Dat geldt ook als hij zich met klimaatvraagstukken gaat bezighouden. Hij gaat zich dan richten op wat hij Terre, het 'Aardse', noemt.

Sinds Copernicus en Galileï beschouwen natuurwetenschappers de Aarde als een van de vele planeten in het universum. Maar op die Aarde komt leven voor. In dat opzicht is de Aarde voor zover wij nu weten – dat wil zeggen zolang er geen exoplaneet ontdekt is waar leven voorkomt – uniek.

Waar bevindt zich dat leven? Dat is in een dunne schil van enkele kilometers onder de grond en een paar kilometer daarboven, die wel de Critical Zone wordt genoemd. Daar bevindt zich een complex geheel van uiteenlopende organismen die zich kunnen reproduceren, en die om te overleven andere organismen en anorganische materialen gebruiken, plus de energie van de zon.

Een gevolg van de activiteiten en onderlinge relaties van al deze organismen is dat een subtiele balans tussen de hoeveelheid zuurstof en CO₂ in de atmosfeer is ontstaan.

Die balans is zowel een gevolg van de aanwezigheid van leven op aarde als een voorwaarde voor het voortbestaan ervan. James Lovelock, een Engelse onderzoeker, is de eerste geweest die hierop heeft gewezen.

Door de uitstoot van een overvloed van CO₂ ten gevolge van menselijke activiteiten wordt deze balans nu verstoord. Dat is de bedreiging waarvoor we staan. Niet alleen de economie, onze gezondheid en het vredig samenleven staan op het spel, maar uiteindelijk het voortbestaan van het leven, van datgene wat de Aarde uniek maakt.

Voor het geheel van relaties en activiteiten die we kennen als Aards leven introduceerde Lovelock de naam 'Gaia'. Ik houd niet van die term: hij roept me te veel associaties op met mensen die New Age dansjes uitvoeren om de zonnewende te vieren. Latour neemt hem – met de nodige mitsen en maren – wel over.

Tot mijn verrassing gebruikte ook Frans Timmermans de term in zijn recente Den Uyl lezing. Misschien moeten we er dus maar aan wennen.

In de Critical Zone vindt Latour het antwoord op de vraag 'waar kunnen we nog landen'. Aan die Critical Zone kunnen we niet ontsnappen zonder het leven te laten. Dit is zowel onze plaats van vertrek als ook onze bestemming. Wat zich in die Critical Zone afspeelt, het Aardse, Gaia, levert volgens Latour het oriëntatiepunt voor de politiek dat we zoeken.

Daarop zullen we ons moeten richten in ons politiek handelen.

Dat klinkt abstract en dat is het ook. Maar laten we een poging doen om dit nader in te vullen.

Eerst en vooral zullen we beter inzicht moeten krijgen in wat zich afspeelt in die Critical Zone, betoogt Latour.

Uit onderzoek blijkt dan al snel dat de netwerken die Aards leven mogelijk maken zich niet houden aan de in de politiek gangbare ruimtelijke dimensionering en tijdschalen. Vergeet dus maar even het zorgeloos spreken over 'soevereiniteit' en 'vooruitgang.'

Om meer inzicht in die dimensionering te krijgen heeft Latour enkele jaren geleden met studenten een soort internationale citizens' assembly georganiseerd. Sommige deelnemers representeerden daarbij niet staten of steden, maar oceanen en bedreigde diersoorten.

Dat kan helpen om een idee te krijgen over de dimensies die in het geding zijn. Een oplossing voor de politieke vraag hoe het samenleven moet worden georganiseerd levert dit echter niet.

Daarvoor moeten we een andere vraag stellen dan we doorgaans geneigd zijn.

Politiek draait om het organiseren en verdelen van macht. Twee vragen komen dan op. De eerste, de meest voor de hand liggende: wie heeft de macht, wie komt hem toe – wiens stem telt? In de meeste politieke beschouwingen is die vraag dominant.

Maar een tweede vraag is zeker zo belangrijk: hoe wordt de macht uitgeoefend? Die vraag staat centraal in het werk van Montesquieu.

Aan Montesquieu hebben we het inzicht te danken dat voor onze vrijheid de rechtsstaat cruciaal is. Die rechtsstaat wordt gevormd door instituties die garanderen dat vóór een besluit wordt geëffectueerd er wordt nagedacht of dat besluit wel juist is, en dat er beroep mogelijk is op een eenmaal genomen besluit.

We niet vrij zijn als we de macht hebben om te doen wat we willen, schreef Montesquieu. Want als ik vrij zou zijn om te doen wat me goed dunkt, zou een ander dat ook zijn en is het met mijn vrijheid snel gedaan. We zijn vrij omdat we in een democratische rechtsstaat leven en ons aan de wet houden.

Vrijheid is met andere woorden een gevolg, en niet – zoals vaak wordt gedacht – de bron van de democratische rechtsorde.

Vrijheid wordt mogelijk gemaakt door de uitoefening van macht aan banden te leggen, door ervoor te zorgen dat vóór een wilsbesluit wordt geëffectueerd er nog even wordt nagedacht – niet door de machthebber zelf, die weet wel wat hij wil, maar door anderen. Dat is de rol van instituties. Dat kost tijd en geld. Maar op de lange termijn hebben we er baat bij. We hebben onze vrijheid er aan te danken.

De les van Montesquieu passen we inmiddels ook toe in andere domeinen, waaronder de economie. Om de prijsstabiliteit te borgen is het monetaire beleid op afstand gezet van de dagelijkse politiek en in handen gelegd van onafhankelijke instituties, centrale banken. Om internationale handel soepel te laten verlopen is er de WTO. In al zulke gevallen wordt met het oog op lange termijn belangen de directe uitoefening van soevereine macht aan banden gelegd.

Die les zouden we ook kunnen toepassen bij de opgave waarvoor we staan: het behoud van leven in de Critical Zone, het voorkomen dat we vanwege korte termijn belangen de voorraadschuur die we natuur noemen plunderen en haar gebruiken als stortplaats.

Eén stap in die richting is al gezet. Om te verzekeren dat de CO2-reductie op langere termijn daadwerkelijk plaats vindt zijn in verschillende landen klimaatwetten ingevoerd, die een wal opwerpen tegen korte termijn politieke belangen. Het is een goed, maar bescheiden begin.

Maar als we zoeken naar instituties die voor Aards leven een vergelijkbare rol kunnen spelen als de rechtsstaat voor vrijheid, zullen we groter moeten denken. Wat we nodig hebben zijn instituties die niet alleen waarschuwen – die hebben we al: het IPCC, het PBL, de wetenschap – maar die ook de bevoegdheid hebben om besluiten en activiteiten te amenderen, te blokkeren, of terug te draaien als zij het complexe systeem dat we Aards leven, Gaia, noemen, dreigen te verstoren.

Denk bijvoorbeeld aan een – vooruit: voorlopig maar even eerst regionale, EU – autoriteit. Eén die dus niet de belangen van de natuur representeert en regelt, maar die door economische, soevereine, directe politieke belangen aan banden te leggen de voorwaarden schept voor de continuïteit van Aards leven, van Gaia.

Zou zo'n autoriteit, een onafhankelijke institutie dus – niet een 'polder-orgaan', op afstand van de dagelijkse, nationale politiek en de Europese Commissie, opgetuigd met de nodige expertise en bevoegdheden die ontwikkelingen monitort, beoordeelt en in conflicten kan arbitrerend, niet een belangrijk onderdeel behoren te zijn van de Europese Green Deal, waarover nu vooral in economische termen – ambities, investeringen – wordt gesproken?

Klimaatverandering confronteert ons niet met een schandaal, maar met een politieke crisis. Daarom moeten we ons politieke stelsel hervormen en een institutionele omgeving in het leven roepen die continuïteit van Aards leven garandeert.

Gerard de Vries